

گونه شناسی هنر جلد سازی در دوران صفویان

مصطفی رستمی *

چکیده

در فرهنگ و تمدن ایران بزرگ - به ویژه در دوران اسلامی - جلد سازی به عنوان یکی از شاخه های مهم هنر کتاب آرایی و کتاب سازی، از موضوعات ثمربخش تاریخ تمدن عالم اسلام محسوب می شود که توانسته با نفوذ معنوی خود حتی در تاریخ تمدن جهان تأثیر به سزایی بگذارد.

دوره ی صفویه در میان دولت های اسلامی ایران، یکی از فرصت های طلایی و توانمند در جهت رشد و شکوفایی هنر کتاب آرایی - به خصوص تجلید - است. شکوفایی شیوه های تجلید گذشته، خلق روش های جدید و نیز تنوع فراوان در کاربرد مصالح گوناگون و طرح های بدیع در جلد سازی، برتری کیفی جلد کتاب ها و نسخه های این دوره بر دوره های قبل از خود را دو چندان کرده است.

در این مقاله ضمن بیان جایگاه تجلید در دوره ی صفویان ایران از دیدگاه های مختلف، گونه ها و فنون تجلید این دوره، به همراه طرح ها، مواد و ابزار مورد استفاده، در قالب طبقه بندی علمی، مورد بررسی قرار گرفته است.

واژگان کلیدی

ایران، هنر، تجلید، صفویان، مواد و ابزار، فن، طرح و نقش

* دانشجوی دکترای پژوهش هنر دانشگاه شاهد و عضو هیأت علمی دانشگاه مازندران

E-mail: m.rostami@umz.ac.ir

مقدمه

با یک بررسی تاریخی مختصر این نکته قابل دریافت است که ایرانیان در طول تاریخ به اهمیت کسب علم و فرهنگ و هنر جامعه واقف بوده‌اند و آموختن تحصیلات عالی را جزو رسالت والای انسانی دانسته و این امر پس از ظهور اسلام از اهمیت خاصی برخوردار گردیده و تربیت علما، فلاسفه و دانشمندان بزرگ، نتیجه این اندیشه والاست. در این میان تنها هنری که توانسته نجات بخش و نگاهبان آثار مکتوب علوم و فنون باشد، هنر کتاب سازی و شاخه‌های آن - به ویژه تجلید - بوده و در واقع مهمترین عامل انتقال این علوم به دست علمای کنونی، همانا وجود این هنر گراشنگ در طول تاریخ بوده است.

تأکیدهایی که قرآن کریم در باب تعلیم و تعلم و تفکر دارد و رهنمودهایی که در قالب احادیث و سخنان نبوی در مورد فریضه آموختن و کسب دانش و آگاهی از دورترین سرزمین‌ها و غریبترین تمدن‌ها و فرهنگ‌ها ارائه شده، به طور یقین از جمله عوامل و مجوزهای ایجاد و انگیزه در میان مسلمانان در اخذ و نقل از تمدن‌های پیشین تا فرهنگ‌های روز در باب کتاب، کتاب آرایی، کتاب سازی و تجلید بوده و این نه تنها اخذ و نقل، بلکه گسترش و خلق خلاقیت‌ها و ابداعاتی در زمینه‌های مزبور را سبب شده است.

در تاریخ تجلید اسلامی درحوزه تمدنی ایران بزرگ، نمونه‌های حیرت‌آوری از تجلید قرآن در کتابخانه‌ها و گنجینه‌های ایران (امروز)، ترکیه، تاجیکستان، ازبکستان، افغانستان، عراق، هند، پاکستان، مصر و سوریه و ... مشاهده می‌شود. بعد از قرآن مجید، توجّه جلدسازان، خوش نویسان، مذهبان و نقاشان، به آثار جاودانی ادبیات فارسی معطوف شده و به ویژه در دوره صفویان به بعد که هنر جلدسازی، خط، تذهیب و نقاشی از نو دوره مجد و عظمتی یافت، آثاری از دوران پیش و همان زمان استنساخ و تجلید گردیده که موجب تمجید و تحسین است.

در این زمان، گذشته از جلد‌های سوخت و ضربی و روغنی، صحافان ایرانی از پارچه‌های زیبا و لطیف، مانند زری، مخمل و ترمه و نیز کاغذهای الوان و مزین به نقش‌ها دلنشین در ساختن جلد بهره می‌برده‌اند.

سوند دال (Svend Dahl) استاد کتابداری

و رئیس هیأت امنای کتابخانه دانشگاه کوپنهاگ دانمارک در مورد ویژگی‌های جلد‌های ایرانی می‌گوید: «هنر جلدسازی ایرانیان با تحول عظیمی که در هنر رنگ آمیزی نسخ خطی روی داده بود، ارتباط محکمی داشت. در جلد سازی ایرانی، جلد زیرین کتاب از کتاب بزرگتر بود، به طوری که ممکن بود نصف جلد بالایی را بپوشاند. به علاوه جزو زینت‌های کتاب به حساب می‌آمد. اما تزیینات جلد اساساً در قسمت‌های مرکزی به شکل ترنج (مدال) بود که اطراف آن را چهار شکل لچک یا لچکی (گوشه) فرا گرفته بود. به طور خلاصه می‌توان گفت که این منشاء تزییناتی است که به خوبی آن را در قالیچه‌های ایرانی شاهدیم، اما وسط و زوایا، پر از گل‌های کوچک و برگ‌های تزیینی یا شکل‌های هندسی اسلامی یا منحنی‌های درهم پیچیده بود، همه اینها بر روی جلد انجام شده و به وسیله‌ی طلا یا آب طلا و یا گرد آن مطلا می‌گردید. اضافه می‌شود که قسمت‌های خالی بین تزیینات چاپ شده غالباً با گل‌ها و برگ‌های درختان طلایی پر شده بود (دال، ۱۳۷۲، ۱۹۰ و ۱۹۱).

عصر صفویان در تحولات هنر کتاب آرایی و کتاب سازی نقطه عطف بوده است، اگرچه خود میراث‌دار توفیقات این هنر در زمان تیموریان بوده ولی بدلیل تغییرات مثبتی که در عرصه سیاست، اقتصاد، مدیریت و فرهنگ به وجود آورده و نگاه توسعه‌گرایی که در سر می‌پرورانده، سبب شد تا غالب هنرهای ایرانی از جمله کتاب آرایی با همه‌ی رشته‌های تخصصی آن - به ویژه جلد سازی - جانی دوباره بگیرند و در فضایی مطمئن و امیدوار نمایشگر خلاقیت‌ها، اندیشه‌ها و سلیقه‌ها در خور تحسین هنرمندان این دیار باشند. در این میان هنرمندان تجلید ضمن بهره‌مندی از تجربه‌های موفق دوره‌های پیشین، خالق شیوه‌های بدیعی در این عرصه بوده که خود زمینه ساز تحولات بعدی برخی گونه‌های جلدسازی نظیر جلد‌های سوخت، روغنی، پارچه‌ای و کاغذی و جلد‌های ترکیبی بوده است.

تنوع ابزار و مواد، فن ساخت و طرح‌ها و نقش‌های گونه‌های مختلف تجلید در دوره صفویان ما را بر آن داشته است تا از دیدگاه علمی به شناسایی و طبقه‌بندی منطقی انواع

تزیین جلد کتاب در عصر صفویان از لحاظ شیوه اجرا، با صحافی و تجلید دوره تیموریان متفاوت است. در تجلید دوره صفویان تزیینات با دست و فشار دست ساخته نشده، بلکه به وسیله قالب های بزرگ مسی و فولاد تهیه و به عمل می آمده است. معمولاً عمل طلاکاری و فشار قالبی با هم ترکیب می شده و یا گاهی قبل از آنکه چرم زیر قالب قرار داده شود، طلاکاری آن به عمل می آمده است. قسمت داخلی این جلد با مقوای طلاکاری شده تزیین می شده است. این نوع طرح در دوره تیموریان به وسیله چرم اجرا می شده است. این طرح های مقوای روی زمینه قرمز، آبی، سبز، سیاه و بنفش قرار داده می شده است (دیماند، ۱۳۶۵، ۸۸).

یکی از رایج ترین جلد ها در دوران صفویان، جلد های ترنجی بوده است. شکل این تزیین در قرن هشتم هجری مدور و یا کثیر الاضلاع بوده است، اما در قرن نهم و دهم هجری، شکل نوک تیز آن بیشتر به کار می رفته است. در برخی از جلد های قیمتی، ترنج ها و لچک (گوشه ها) را مستقیماً مهر نمی کرده اند، بلکه این قطعات را جداگانه می ساخته و سپس روی جلد نصب می کرده اند (هالدین، ۱۳۶۶، ۷۱).

در این زمان، هر دو نوع مقوای یعنی مقوای کاغذ چسبانده و مقوای خمیری، کاربرد وسیعی در تجلید داشته و به عنوان ساختار داخلی و استحکامی جلد، لبه برگردان (سرطبل) و محفظه آن در اندازه های مختلف استفاده می شده است. نیز در این دوره انواع روکش های چرمی، پارچه ای (تزیینی و ساده) و کاغذی در شیوه ها، رنگ ها و طرح های مختلف، به خوبی به کار می رفته است. تزیینات طلاکاری بیش از پیش رایج گشته است. علاوه بر کاربرد جلد های ضربی، سوخت و معرق، جلد های روغنی رواج فراوانی یافته و به حد کمال خود رسیده است، اگرچه در قرن یازدهم به تدریج توجه به جلد سوخت و معرق کمتر شده، جلد ضربی جایگزین آن شده است (رستمی، ۱۳۸۰، ۶۹).

تزییناتی که بر روی جلد ها صورت می گرفته، عبارت بوده اند از: شکل های پرندگان و حیوانات، منظره ی طبیعی و بوستان، لچک و ترنج، صحنه های شکار و جنگ، تصاویر پادشاهان و امرا، طلاکاری، نقره کاری، گل و بوته، گل و مرغ، اسلیمی و ختایی.

جلدهای ساخته شده در این زمان دست یابیم. این پژوهش می کوشد ضمن بررسی اجمالی جایگاه و تحولات هنر جلدسازی در حوزه ی تمدنی ایران بزرگ تا قبل از دوران صفویان، تغییرات و تحولات خاص هنر تجلید را در آن عصر کنکاش نماید و گونه های مختلف تجلید را از سه منظر ابزار و مواد، فن ساخت و طرح و نقش، دسته بندی و شناسایی کند.

جایگاه هنر جلدسازی و تحولات آن در دوران صفویان

آغاز دوران صفویان شاهد نقل و انتقال سیاسی و فرهنگی از هرات در شرق به تبریز در شمال غربی و شیراز در جنوب ایران بوده است. در این مسیر هنر نیز دستخوش تحول شده و در رشته جلدسازی، دگرگونی اساسی در فن و شیوه به وجود آمده است. اساسی ترین تغییری که در این فن ایجاد شده، استفاده گسترده از مهر با قالب ها و طرح های متنوع بوده است. غالباً نقشی از طبیعت را روی یک صفحه مهر بزرگ حکاکی می کرده اند، در حالی که طرح های قرینه که معمولاً نقش ها گلدار بوده، روی یک نیم صفحه حکاکی می شده و برای تهیه یک طرح کامل، دو بار ضرب می شده است. در اغلب این موارد، محل اتصال دو بار مهرکوبی، در وسط طرح پیداست.

در این دوره، غالباً تحت فشار قرار دادن مهر را با زراندود کردن یک جا انجام می داده اند. چرم مرطوب را با رنگ طلا می پوشانده اند و سپس صفحه و مهر داغ را بر آن می نهاده اند و تحت فشار می گذاشته اند. در این مرحله، هنر دست به جای این که ملاک تقلید شود، کمیاب شده بود (هالدین، ۱۳۶۶، ۷۰ و ۷۱).

در دوران صفویان، جلد کتاب با اشتیاق زیادتری تزیین می شده و طلاکاری بیش از دوران تیموریان در آن به کار می رفته است. در برخی موارد طرح های تزیینی، کلیه سطح جلد را می پوشانده و در بعضی دیگر طرح تزیینی در داخل یک شکل ترنجی و یا در قسمت های دیگر قرار داشته است. تزیینات طلاایی و فشاری خارج که مرکب است از شکل های پرندگان و حیوانات و منظره طبیعی، نمونه اسلوب نقاشی طبیعی دوره صفویان است.

در جلدهای دوران صفویان به تعالی رسیده است در آن است که نه تنها جلوه ای تابناک به رنگ ها می بخشد، بلکه حایلی به وجود می آورد که گویی بیننده را مشتاق گذشتن از ورای آن می کند.

اما از اواسط این دوره بوده که به تدریج ترکیب طرح ها ظرافت خود را از دست داده و خطوط خشن تر شده است (صبا، ۱۳۴۹ و ۳۵). نقاشی های این نوع به شیوه ی نگارگران زمان از مناظر طبیعی و چشم اندازهای شکار و باغ و دسته گل تشکیل می یافته است.

تزیینات جلد کتاب در این قرن و نیز قرن یازدهم هجری به شیوه ی صفویان ادامه یافته، ولی فن استفاده از لاک بیشتر به کار رفته است و تزیینات و طرح ها معمولاً طرح های گل طبیعی است که با رنگ های روشن نقاشی شده است (دیماند، ۱۳۶۵، ۸۹).

گونه شناسی هنر تجلید دوران صفویان

نوق سرشار هنرمندان ایرانی که از دیرباز در هنرهای زیبا و ظریف سرآمد سایر اقوام بوده اند در عرصه هنر به ویژه در جلدسازی و صورتگری نیز گوی سبقت را از هنرمندان سایر ملل ربوده است. به همین سبب در طول تاریخ پرفراز و نشیب ایران - به ویژه عصر صفویان - عالی ترین مظاهر هنری در فن جلدسازی و کتاب آرایی به صورت نسخه های خطی نفیس با جلد های مجلل و زیبا برجای مانده است. نسخه های ممتاز با جلد های شایسته موجود در موزه های ملک، کتابخانه مجلس شورای اسلامی و مرکز اسناد و کتابخانه ملی ایران در تهران، موزه و کتابخانه ی آستان قدس رضوی در مشهد، موزه های اصفهان، تبریز، شیراز، قزوین و نیز موزه های هنر اسلامی موجود در کشورهای که در عصر صفویان در حوزه تمدنی ایران بزرگ قرار داشته اند (نظیر تاجیکستان، ازبکستان، افغانستان و...) و یا به دلیل مبادلات سیاسی، فرهنگی و اقتصادی تحت تأثیر فرهنگ و هنر ایران بوده اند (نظیر ترکیه، هند، پاکستان و برخی کشورهای عربی)، امکان قابل توجهی است که می تواند ما را در راستای شناخت بیشتر جلدهای ایرانی و اسلامی یاری نماید. خلافت های متنوع هنرمندان تجلید ایرانی و اسلامی و سلاطین استفاده کنندگان

در طول تاریخ تجلید ایران، جلدی که بیشتر از همه آمادگی دریافت طرح و هنر هنرمند را داشته، جلد معروف به رنگ و روغن یا روغنی بوده است. در این جلدها نقاش به شیوه های بدیع هنرنمایی کرده و علاوه بر نقش هایی که در جلدهای ضربی و سوخت دیده می شود، اغلب، نقاش به تناسب امکان، به طراحی پرداخته است و جلدهای گل و بوته یا نقش های هندسی یا تصاویر حیوانات در میان اثر هنری نقاشان ایرانی زیاد دیده می شود. اغلب جلدسازان پشت جلدهای رنگ و روغن را نقاشی می کرده اند و غالباً یک شاخه ی ساده با یک گل (زنبق یا لاله) در پشت جلد دیده می شود.

یکی از دستاوردهای برجسته جلدسازان ایرانی، تکمیل فن نقاشی روی مقوای خمیر کاغذ و پوشاندن آن با روغن جلا یا روغن کمان^۱ بوده است.

این فن در قرن نهم و دهم هجری، در مراکزی چون اصفهان و تبریز، بین صفویان محبوبیت فراوان کسب کرده است. هنوز مدارک کافی در دست نیست تا با اطمینان ابداع نقاشی روغنی را به صنعتگران چین یا نقاشان ایرانی که پس از دیدار از چین با دانش این روش جدید تزیینی باز گشته اند، منسوب کرد.

مسلم است که تذهیب کاران و نگارگران صفوی در رواج این فن که ظاهراً قدمت آن به قبل از سال ۹۳۰ هجری نمی رسد، نقش مهم تر از نقش جلدسازان را داشته اند. در واقع این هنر نقاشان بوده که روی جلدها جلوه گر می شده است. اولین جلدهای روغنی، روی زمینه ی چرم یا ورق پوستی که سخت با گل سفید اندود شده بود، تهیه می شده است. ولی از آن جا که رنگ روی چرم به آسانی ترک برمی دارد، مقوا به عنوان وسیله ای مناسب برای این گونه جلدها به کار می رفته است. قبل از آنکه هنرمند طرح خود را با آبرنگ نقاشی کند، مقوا را با گچ و گل سفید می پوشانده و صیقل می داده و لایه ای از روغن بی رنگ (مثل روغن کمان یا روغن جلا) بر آن می کشیده است. پس از آنکه اثر نقاشی تمام و خشک شده، آن را با چندین لایه روغن جلا یا روغن کمان می پوشانده است تا ثابت و محفوظ شود.

یکی از جذابیت های هنر روغن کاری - که

۱- روغن کمان، در عرف نقاشان و جلد سازان به روغنی گفته می شده که از ترکیب سندروس با روغن بزر (روغن تخم نبات) بدست می آمده و در حل کاری و ساختن جلدهای روغنی و قلمدان و غیره به کار می رفته است. نیز چون برای حالت دادن به پیچ و تاب کمان در ساختن آن به کار می رفته، به این نام شهرت یافته است.

اسلامی بوده و به ویژه در دوران صفویان بسیار بدان توجه گردیده و حتی به تدریج جانشین جلد‌های سوخت شده است. هنرمندان عصر صفویان در ساخت جلد ضربی، با به کارگیری قطعات بزرگ برنج یا فلزات دیگر سراسر نقش‌های سطح جلد را بر روی دو قالب نر و ماده با فلزی کنده کاری نموده و چرم را در میان آن دو قالب نهاده و با کوفتن چکش به قالب، نقش‌ها را به چرم نم دار منتقل می ساخته اند. سپس با طلای مایع سراسر جلد و در غیر این صورت فقط فرورفتگی‌ها یا برآمدگی‌ها را با قلم مو زراندود می کرده اند. این نوع جلد را در اصطلاح «کوبیده» نیز می نامیده اند. جلد‌های ضربی برخلاف جلد‌های سوخت غالباً بدون حاشیه ساخته می شده و گاهی به صورت میناکاری درآمده تا رفته رفته از اواخر دوران صفویان هنر جلدسازی چرمی راه زوال پیموده و جلد‌های روغنی رواج بیشتری یافته است. آستر جلد‌های ضربی از مقوای کاغذ چسبانده نازک (و یا از کاغذ‌های فرسوده به هم چسبانده) بوده که در داخل جلد قرار می داده اند.

۱-۲- مواد و ابزار ساخت:

چرم میشن، تیماج، شبرو، ساغری و شتر، مقوای خمیری یا مقوای کاغذ چسبانده، رنگ‌های معدنی، چسب (عمدتاً از نوع سریش، سریشم و نشاسته)، شیرازه، میل عطف، قالب (داغ یا داغی) فولادی یا برنجی یا سربی، چکش (لبه پهن)، یک منبع حرارت ملایم، طلای مایع، قلم مو (برای قلم گیری طلا و رنگ)، سنگ کار، قید، اسکور، مشته، پرس، شفره، کاردک صحافی، گوشه گرد کن (مغار گرد)، چاقوی برش مقوا و چرم، داغی و دیگر لوازم صحافی.

۱-۳- فن ساخت:

پس از چسباندن روکش چرم بر روی مقوا، با استفاده از قالب‌های منقش‌ها و متنوع کوبه‌ای که معمولاً از جنس فولاد، برنج و یا سرب بوده (فولاد و برنج، برای قالب‌های اصلی و بزرگ و سرب، برای قالب‌های کوچک و حروف طلاکوبی)، به کمک حرارت و رطوبت، نقش‌های مورد نظر، بر روی چرم، حک می شده است. برای طلاکوبی جلد‌ها نیز از همین شیوه استفاده می گردیده است.

مجلدان جلد ضربی، در ضرب کردن نقش

و متقاضیان و نیز نوع کاربرد آن‌ها، سبب شده است تا انواع مختلفی از جلد‌ها، در اندازه‌ها و کیفیت‌هایی متنوع از جمله روکش‌های ساده (از جنس چرم، پارچه و کاغذ)، تزیینی و ترکیبی پدید آید. در این مجال با عنایت به مطالعات صورت گرفته و بررسی نمونه‌هایی از جلد‌های موجود در مجموعه‌های مختلف، سعی می شود در قالب یک گونه‌شناسی اجمالی جلد‌های شاخص دوران صفویان در سه بخش: ۱- مواد و ابزار ساخت ۲- فن ساخت ۳- طرح‌ها و نقش‌ها، طبقه بندی گردد:

۱- جلد چرمی ساده:

از قرن ششم تا آغاز قرن هشتم هجری به وفور و از قرن نهم و دهم هجری به بعد به ندرت کتاب‌ها را در جلد‌هایی با روکش چرمی ساده از چرم خام و پخته که آنها را رنگ می کرده اند، به صورت ساده به مصرف تجلید می رسانده اند.

۱-۱- مواد و ابزار ساخت

چرم خام و یا پخته میشن (چرم گوسفند)، تیماج (چرم بز)، شبرو (چرم گوساله)، ساغری (پوست نازک کرده الاغ)، چرم شتر، مقوای خمیری یا مقوای کاغذ چسبانده، رنگ‌های معدنی (برای رنگ آمیزی چرم)، چسب (عمدتاً از نوع سریش، سریشم و نشاسته)، شیرازه، میل عطف (عمدتاً از جنس مفتول برنجی و مسی، مقوای چند لایه، نخ پنبه‌ای یا کنفی ضخیم)، سنگ کار، قید، اسکور^۱، مشته^۲، پرس، شفره^۳، کاردک صحافی، گوشه گرد کن (مغار گرد)، چاقوی برش مقوا و چرم، داغی و دیگر لوازم صحافی.

۱-۲- فن ساخت:

پس از آماده کردن مقوای جلد، روکشی از یکی از گونه‌های چرم که قبلاً رنگ آمیزی شده، مثل تیماج، میشن، شبرو، ساغری و ... بی آنکه روی آن چرم را تزیین کنند، بدان مقوا متصل می کرده اند.

۱-۳- طرح‌ها و نقش‌ها:

این نوع جلد غالباً بدون تزیین و فقط با رنگ آمیزی متنوع چرم ساخته می شده است.

۲- جلد چرمی ضربی:

این نوع جلد پس از جلد چرمی ساده، دومین گونه جلد مورد توجه مجلدان در طول دوران

۱- اسکور، ابزاری چوبین که گاهی از جنس استخوان نیز تهیه می شود. یک طرف این وسیله باریک و سمت دیگر آن دارای شیار است و برای تا کردن کاغذ، چسباندن لبه‌های چرم به مقوا، جا ناخنی انداختن بر پشت و روی جلد و خط انداختن بر دور کتاب استفاده می گردد. اسکور نیز می گویند.

۲- پرس، دستگاهی است فلزی (از مجموعه ی فلزات چدن، آهن و فولاد) که دارای دو صفحه ثابت و متحرک است و برای پرس کردن کتاب و چسباندن اجزای مختلف جلد استفاده می گردد.

۳- شفره، کارد آهنی پهنی است با دسته ای چوبی و لبه ای تیز و برنده که برای نازک کردن و تراشیدن لبه ی پشت چرم (لیویس کردن) و نیز نازک کردن لبه ی میله ی عطف جلد استفاده می شود.

تصویر ۲- جلد ضربی زمینه زرین، قرن شانزدهم م (احسانی، ۱۳۶۸، ۲۴)

ج-جلدهای زرین: این نوع جلدها می توانست در مورد غالب نقش ها اجرا شود. در این نوع جلدها، مرحله تحت فشار قرار دادن مهر را با زراندود کردن، یک جا انجام می داده اند. چرم مرطوب را با رنگ طلا می پوشانده و سپس صفحه مهر داغ را بر آن می نهاده و تحت فشار می گذاشته اند. معمولاً عمل طلاکاری و فشار قالبی با هم ترکیب می شده و یا گاهی قبل از آنکه چرم زیر قالب قرار داده شود، طلاکاری آن به عمل می آمده است (تصویر ۲).

د- سایر جلدها: جلدهای با نقش های تزیینی شکل های پرندگان و حیوانات، مناظر طبیعی و بوستان، صحنه های شکار و جنگ، پیکره های انسان با حالات متنوع رزمی و بزمی و چهره پادشاهان و امرا، طرح های نقره کاری، گل و بوته، گل و مرغ، اسلیمی و ختایی، لچک و ترنج به همراه سرترنج و زیر ترنج و حاشیه (تصاویر ۳ و ۴).

۳- جلد چرمی سوخت:

اوج این نوع جلد مربوط به قرن هشتم و نهم هجری می باشد، اما اسلوب فن ساخت آن در دوران صفویان نیز ادامه یافته، با این تفاوت که طرح ها و نقش های جلدهای سوخت متأثر از نگارگری و تصویرگری قرن دهم هجری اجرا می شده است. اگرچه دیری نپائید که در قرن یازدهم هجری رفته رفته جلد سوخت جای خود را به جلد ضربی داده است ولی حیات کوتاه آن در دوران صفویان مملو بوده از هنرنمایی های خلاقانه عصری که اوج نگارگری و تصویرگری را تجربه کرده است.

سوخت کاری را بر روی میشن یا ساغری در تزیین جلدهای نفیس- بخصوص قرآن و سایر نسخ گرانسنگ- به کار می برده اند. وجه تسمیه آن را در شیوه کار این فن ظریف باید شناخت. بدین معنی که چرم را در میان دو قالب فولادی یا برنجی نقش دار- که در اصطلاح نر و ماده می نامیده اند و قبلاً با حرارت معینی بر روی آتش داغ شده بود- می گذاشته اند تا با فشار ضربات چکش، نقش های قالب ها بر چرم که در آب نم دار شده بود، منتقل شود. در این حال چرم به صورت قهوه ای سیر یا برنگ سیاه در می آمده است، به این علت آن را سوخته یا سوخت می نامیده اند. آنگاه سراسر سطح جلد را که دارای برآمدگی و فرورفتگی شده

بر چرم، به چند نکته مهم توجه می کرده اند: اول آنکه ترجیحاً مقوای جلد را از نوع خمیری نرم بر می گزیده اند. دوم آنکه به قالب ضربی در حدی حرارت می داده اند که نه باعث پاره شدن چرم در اثر گرمای زیاد شود و نه آنکه اصلاً فرورفتگی یا حک شدن نقش را ایجاد نکند. سوم آنکه حرارتی که به قالب ضربی فنر داده میشده، به گونه ای متعادل بوده که قالب فنری را از شکل خود خارج نمی ساخته است (رستمی، ۱۳۸۱، ۱۳۰).

ج- طرح ها و نقش ها:

الف-جلدهای سرطیل دار: که اصطلاحاً بدان «لسان یا لبه برگردان» جلد نیز می نامیده اند، از ویژگی های جلدهای این دوره می باشد که برجای مانده از ابتکار دوره های قبل است ولی تزیینات آن اسلوب طرح های صفوی را داشته است (تصویر ۱).

ب-جلدهای ترنجی: یکی از طرح های شاخص و به واقع رایج ترین در این دوره می باشد که بیش از دوره های قبل بدان نقش توجه شده است. اجرای ترنج در وسط و لچکی ها در چهار گوشه صفحه روی و پشت جلد- که طرح های تزیینی ریز گاهی در داخل و گاهی در خارج دو نقش ترنج و لچک جای داده می شده- همراه با طلاکاری و رنگ آمیزی نقش از ویژگی های شاخص این نوع جلد است. در بعضی از جلدهای قیمتی، ترنجی و لچکی ها را مستقیماً مهر نمی کرده اند، بلکه این قطعات را جداگانه می ساخته و سپس روی جلد جاسازی و نصب می کرده اند.

تصویر ۳- جلد ضربی با نقش قالبی یکپارچه و تزئینات جانوری، قرن یازدهم ه.ق، کتابخانه ملی فرانسه (ریشار، ۱۳۸۳، ۲۲۲)

از آنجا که عمده ترین تفاوت اسلوب جلد سوخت دوران صفویان نسبت به زمان قبل از آن، خلق نقش های تازه، اجرای ظریف و تنوع طرح ها بوده است، مطالعه بر روی طرح ها و نقش های جلد های این دوره ما را در جهت شناخت بیشتر آن یاری می کند. یکی از شاخص های طرح های جلد سوخت در این دوره، وجود حاشیه در اطراف صفحه جلد می باشد که غالباً در دو صفحه پشت و روی و لبه برگردان آن به چشم می خورد. در این نوع جلد نیز طرح ها و نقش های متنوع به ترتیب ذیل قابل طبقه بندی است:

الف- جلد های سرطیل دار: که تمام یا بخشی از نقش های اجرا شده در صفحه های جلد، در این قسمت اعمال می گردیده است.

ب- جلد های ترنجی: که از جمله طرح های شاخص این دوره بوده است.

ج- جلد های زرین: که درصد قابل توجهی از سطح جلد را که دارای برآمدگی و فرورفتگی شده بود، با رنگ طلای مایع می پوشانده اند (تصویر ۵).

د- سایر جلد ها: جلد هایی با نقش های تزئینی شکل های پرندگان و حیوانات (به ویژه از نوع افسانه ای)، مناظر طبیعی و بوستان (به ویژه درخت)، صحنه های شکار و جنگ، گرفت و گیر حیوانات درنده، پیکره های انسان با حالات متنوع رزمی و بزمی و چهره پادشاهان و امرا، طرح های نقره کاری، گل و بوته، گل و مرغ، اسلیمی و ختایی، لچک و ترنج به همراه سرترنج و زیر ترنج و حاشیه

بود با طلای ساده و سایر رنگ ها می پوشانده، یا تنها فرورفتگی ها یا برآمدگی ها را با طلای مایع زرانمود می ساخته اند (احسانی، ۱۳۶۸، ۲۰ و ۲۱). آستر جلد های سوخت از مقوای کاغذ چسبانده ی نازک (و یا از کاغذ های فرسوده ی بهم چسبانده) بوده که در داخل جلد قرار می داده اند. هنر سوخت علاوه بر جلد سازی کتاب، در ساختن تابلو به ویژه تصاویر انسان و مناظر درختان و طبیعت، با هنرهای نگارگری، تذهیب، تشعیر، مشبک، معرق و قالب کاری نیز توأم بوده است.

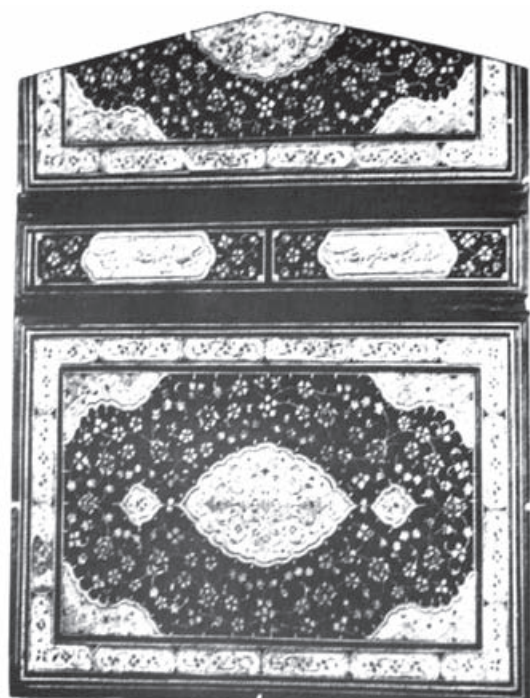
۱-۳- مواد و ابزار ساخت:

مجموع مواد و ابزاری که در ساخت جلد ضربی به کار می رفته، در این نوع جلد نیز کاربرد داشته است.

۲-۳- فن ساخت:

پس از چسباندن روکش چرم بر روی مقوا، با استفاده از حرارت قالب های منقش ها فولادی یا برنجی، نقش را بر زمینه جلد چرمی مرطوب فشرده تا بخش سوخته چرم، که همان نقش حک شده بوده، بر روی جلد ظاهر گردد. سپس سراسر سطح جلد را که دارای برآمدگی یا فرورفتگی شده بود، با طلای ساده و سایر رنگ ها می پوشانده و یا فقط سطوح فرورفتگی ها و یا برآمدگی ها را با طلای مایع زرانمود می کرده اند.

۳-۳- طرح ها و نقش ها:

تصویر ۴- جلد ضربی با سرطبل به همراه نقش های روغنی و طلاکاری و هنر سوخت، قرن هفدهم م، موزه ویکتوریا آلبرت لندن (احسانی، ۱۳۶۸، ۹۹)

شیرازه، میل عطف، قالب فولادی یا برنجی، طلای مایع، قلم مو (برای قلم گیری طلا و رنگ)، سنگ کار، قید، اسکور، مشته، شفره، کاردک صحافی، مغارگرد، نقش بُر یا چاقوی برش چرم و مقوا و دیگر لوازم صحافی.

۲-۴- فن ساخت:

ابتدا طرح مورد نظر را بر روی کاغذ پوستی یا کاغذی نازک، با مداد در دو نسخه اجرا می نموده، یک نسخه را به قطعاتی کوچک تقسیم می کرده، هر قطعه را بر روی چرمی رنگی (که قبلاً رنگ آمیزی شده بود) موقتاً می چسبانده اند، سپس به وسیله نقش بُر قطعات چرم را به دقت مطابق طرح، بر روی زمینه ی چرم جلد کتاب می چسبانده اند. به منظور جلا و تالوئی بیشتر جلد، روی آن را با طلای مایع، طلاکاری می کرده اند. در برخی موارد فن سوخت را نیز بدان افزوده و جلد های نفیس پدید می آورده اند که در آن صورت به این نوع جلد ها، جلد های چرمی سوخت و معرق می نامیده اند.

۳-۴- طرح ها و نقش ها:

نظر به اینکه این نوع جلد، عمدتاً در تلفیق با جلد سوخت اجرا می شده است، بسیاری از

و نیز حاشیه های مجزا با طرح ها و نقش های متنوع گیاهی و حیوانی در میان آن.

۴- جلد چرمی معرق:

هنر معرق کاری در جلد سازی کتاب عبارت است از نقش های باریک و ریز از قطعات چرم ها به رنگ های مختلف که توسط نقش بُر^۱، چرم های رنگین متنوع را می بریده و بر روی متنی از کاغذ رنگین (رنگ آمیزی شده) بر سطح درونی جلد های چرمی می گذاشته اند.

این هنر را در ساختن نقاشی های سوخت نیز به کار می برده اند. بدین روش که پس از رنگ آمیزی سطح چرم، چرم های باریک رنگین را برای ساختن چهره و جامه تصویر انسان، در، پنجره، نرده و گیاهان، بریده و بر روی متن - که قبلاً طراحی شده بود- کنار هم قرار می داده اند. از مجموع این نقش های ریز در رنگ های متناسب که نقاش به سلیقه خود انتخاب می کرده، تصاویر زیبا و مناظر بدیعی را به وجود می آورده که به چشم جالب ترین آثار نقاشی می آمده است. غالباً این نقاشی های سوخت را با طلای مایع زرانود می کرده اند، بدین گونه که طلا را پس از کوبیدن بسیار در هاون به صورت ورقه های نازک در آورده، سپس گرد کرده، آن را با سریشم ماهی مایع - که شفاف است - می آمیخته اند. بدین ترتیب طلای مایع بدست می آمده که با قلم موهای بسیار لطیف و نازک، در رنگ آمیزی نقش به کار می رفته است (احسانی، ۱۳۶۸، ۲۱).

نقطه اوج خلاقیت و کاربرد این هنر همچون هنر تجلید سوخت، مربوط به دوران تیموریان است اما اسلوب فن ساخت آن در دوران صفویان نیز ادامه یافته، با این تفاوت که طرح ها و نقش های جلد های معرق - که غالباً در ترکیب با هنر سوخت بوده - متأثر از نگارگری و تصویرگری قرن دهم هجری اجرا می شده است. این نوع جلد را در غرب «چرم موزائیکی» می نامیده اند.

۱-۴- مواد و ابزار ساخت:

چرم های میشن، ساغری، تیماج (عمدتاً)، شبرو و شتر (ندرتاً)، چرم های رنگ شده، مقوای خمیری یا مقوای کاغذ چسبانده، رنگ های معدنی، چسب (غالباً از نوع سریش، سریشم و نشاسته)،

۱-نقش بُر، ابزاری است فلزی که برای خالی کردن بوم از نقش هایی که بر روی چرم یا کاغذ طراحی شده و نیز برای برش چرم یا کاغذ یا مقوا در صحافی و جلد سازی به کار می رود.

تصویر ۶- جلد روغنی ترنجی با زمینه سیاه و متن زرین با نقش های پرندگان به رنگ سیاه، قرن شانزدهم م. (احسانی ۱۳۶۸، ۱۰۱)

تصویر ۵- جلد سوخت طلاکوب، قرن شانزدهم م، امضای محمدصالح تبریزی (احسانی، ۱۳۶۸، ۹۹)

و زیبا بدان می بخشیده اند.

۳-۵- طرح و نقش ها:

مجموعه ی طرح ها و نقش های این نوع جلد قابل تطبیق با جلد های سوخت و جلد های معرق می باشد.

۶- جلد روغنی:

در مسیر تاریخ جلدسازی ایران، جلدی که پیشتر از همه بستر ابداع اجرای طرح و هنر هنرمندان را داشته، جلد روغنی بوده است. در این نوع جلد ها نقاش به شیوه های بدیع هنرمایی کرده و علاوه بر نقش های مورد استفاده در جلد های ضربی و سوخت، اغلب به تناسب امکان، به طراحی پرداخته است و بدین سبب در این جلد ها طرح های گل و بوته، نقش های هندسی، تصاویر حیوانات و بسیاری از نقش های جذاب دیگر که مملو از هنرمایی نقاشان ایرانی است، در دوران صفویان و پس از آن فراوان به چشم می خورد.

نکته حائز اهمیت دیگر این است که از جمله دستاوردهای مهم جلدسازان ایرانی، تکمیل فن نقاشی روی مقوا و پوشاندن آن با روغن جلا یا روغن کمان بوده است، اگرچه مقدمات این هنر در دوران تیموریان بنا نهاده شده ولی در دوران صفویان به کمال رسیده و حتی کیفیت فن ساخت آن از دیگر جلد ها نیز پیشی گرفته و در

طرح ها و نقش های قابل استفاده در جلد سوخت، در این نوع جلد نیز کاربرد داشته است. لذا طبقه بندی طرح های این نوع جلد قابل تطبیق با جلد سوخت می باشد.

۵- جلد چرمی سوخت و معرق:

این نوع جلد همانطور که از نامش پیداست، از ترکیب دو فن سوخت و معرق ساخته می شده است. ظاهراً جلدسازان عصر تیموریان، به این جلد بیشتر رغبت نشان می داده اند زیرا نفیس ترین جلد های این دوره، جلد های سوخت و معرق با طرح های زیبا و بدیع می باشد. همین رغبت در دوران صفویان نیز ادامه یافته و طرح ها و نقش هایی با ویژگی های ممتاز صفوی بر روی جلد های ترکیبی سوخت و معرق اجرا گردیده است.

۱-۵- مواد و ابزار ساخت:

مجموع مواد و ابزاری که در جلد های سوخت و معرق به طور مجزا به کار می رفته، در این نوع نیز کاربرد داشته است.

۲-۵- فن ساخت:

در غالب موارد ابتدا فن سوخت را بر روی جلد چرمی اجرا می نموده و سپس مطابق طرح در مکان های در نظر گرفته شده، معرق اجرا می کرده اند و در پایان با قلم گیری و رنگ آمیزی با رنگ های معدنی و طلای مایع، جلوه ای نفیس

تصویر ۷- جلد روغنی گل و برگ قرآن، اواخر قرن یازدهم ق. (احسانی، ۱۳۶۸، ۱۰۹)

چنین است که ابتدا یک لایه ی نازک بطانه ای از گچ یا مل، بر سطح مقوا می زده اند، سپس یک لایه روغن کمان رقیق، بدان می افزوده اند و بعد یک لایه واشور (نسبت یک قسمت سریشم به ده قسمت آب) می زده و پس از آن، نقاشی با آبرنگ انجام می گرفته است.

بعد از نقاشی، با چند لایه روغن کمان، روی آن را می پوشانده اند و برای خشک کردن، آن را در داخل محفظه ای شیشه ای، در مقابل آفتاب می گذاشته اند. برای نصب جلد روغنی به کتاب صحافی شده، انتهای طولی جلد را که به صورت زوج ساخته شده بود، با کاردک صحافی باز کرده و به اندازه ضخامت کتاب، دو ورقه از چرم مناسب (ترجیحاً تیماج) که عطف نامیده می شده، با سریشم به اندازه نیم سانتی متر درون شکاف هر جلد کار می گذاشته اند. سپس چرم را با ورقه سمباده ساییده تا صاف و نازک شود، کتاب شیرازه شده را میان دو جلد قرار داده و عطف ها را با سریشم به کتاب می چسبانده اند، تا در میان قید صحافی خشک شود. به این ترتیب کتاب آماده بهره برداری می شده است.

صحافان، جلدسازان و نقاشان، این جلد های زیبا و ظریف را از نظر حفظ و دوامشان در محفظه های زیبای تیماجی که روی آن ها با نقش های ضربی طلا کوبی شده بود، مزین ساخته، درون محفظه را با کاغذ های ابری رنگین

دوره های بعد همچون قاجاریان جایگزین جلد های دیگر شده است. جذابیت شگفت هنر روغن کاری در آن است که نه تنها جلوه ای تابناک به رنگ ها می بخشد، بلکه حایلی بوجود می آورد که گویی بیننده را مشتاق گذشتن از ورای آن می کند.

۱-۶- مواد و ابزار ساخت:

چرم میشن و تیماج (عمدتاً) و چرم ساغری، شبرو و شتر (ندر تا)، مقوای خمیری یا مقوای کاغذ چسبانده، روغن کمان یا روغن جلا، آب رنگ، گچ خالص یا مل، قلم مو، چسب (غالباً از نوع سریشم ماهی)، براده های زر و سیم، پودر مرغش^۱، غلطک چوبی، میل عطف، شیرازه، سنگ کار، قید، اسکور، مشته، پرس، شفره، کاردک صحافی، مغار گرد، چاقوی برش مقوا و چرم، داغی و دیگر لوازم صحافی.

۲-۶- فن ساخت:

پس از آماده کردن مقوای دفتین و احتمالاً سرطبل، سطح آن را برای نقاشی زیر روغن، آماده می کرده اند. تفاوت این جلد با جلد های دیگر، در آن است که در جلد روغنی، ابتدا مراحل نقاشی روغنی را روی مقوای جلد انجام می داده اند و پس از خشک شدن کامل، با قطعه چرمی که در زیر آن ها، قبلاً چسبانده می شده، به هم متصل می کرده اند. البته این ویژگی، در جلد های معرق یا سوخت و معرق نیز، وجود دارد. روش آماده کردن سطح مقوا برای نقاشی روغنی،

۱- مرغش یا مرقشیشا، نوعی سنگ سخت که براق و درخشنده است.

رنگ های مختلف می ساخته اند. در میان جلد، ترنجی با دو سر ترنج و چهار لچکی و حاشیه بر کناره های جلد قرار داشته که متن ترنج و لچکی ها با تصاویر گل و مرغ منقش ها می شده و حاشیه اطراف جلد از گل و برگ های ریز و ترسیمات هندسی زرین پوشیده می شده است. سراسر درون جلد با نقش بوته های برگ مو و خوشه های انگور بر زمینه سرخ فام به صورتی جذاب و زیبا نگارگری می شده است (تصویر ۶).

ب- جلدهای روغنی گل و برگ:

این جلدها که در ساخت جلد قرآن و کتاب های نفیس اجرا می شده است، به گونه ای بوده که بر روی تمامی بستر جلد به جز حواشی، فقط نقش هایی از گل و برگ و گیاه اجرا می شده و حواشی جلد را بنا بر اهمیت و نفاست آن با بوته های ریز یا ریشه های گل مزین می ساخته اند. گاه برای شکوه بیشتر آن با مرغش تیره رنگ، زمینه جلد را مزین می کرده اند تا بر قدر آن افزوده گردد. در برخی از جلدها که برای قرآن های نفیس تهیه می شده به صورت کتیبه در حواشی جلد آیاتی از قرآن کریم و در جلدهای دیگر کتاب ها مذهبی، جملاتی از احادیث رسول اکرم (ص) و روایاتی از ائمه (ع) با خطوط طلایی نسخ و نستعلیق زینت بخش جلد می ساخته اند. درون جلد را با شمایل حضرت محمد (ص) و حسینین (ع) و یا فقط تمثال حضرت علی (ع) مزین می کرده یا به جای آن بوته ای از زنبق یا نرگس بر درون جلد نقش می بسته اند (تصویر ۷).

ج- جلدهای روغنی با گل و مرغ:

نقاشان و جلدسازان در ساخت این نوع جلدها آزادی بیشتری در به کار گرفتن نقش انسان، جانوران، پرندگان و نقش های افسانه ای مانند سیمرغ و اژدها داشته اند. زمینه این نوع جلدها را با ورقه ای از طلا پوشانده و روی آن را رنگ آمیزی نموده و با ترسیم نقش های گل و مرغ بر متن و حواشی، آن را زینت می داده اند.

د- جلدهای روغنی صورت دار:

در این جلدها نقاشان و مجلدان تصاویر

تصویر ۸- جلد روغنی قرآن جیبی با نقش بوته زنبق بر زمینه زرین، اواخر دوران صفوی (احسانی، ۱۳۶۸، ۱۱۴)

آستر می نموده اند. در درون محفظه نواری نصب شده بود که کتاب را در محفظه روی نوار قرار داده و با بیرون کشیدن سر نوار، کتاب از محفظه خارج می شده است (احسانی، ۱۳۶۸، ۷۲).

۳-۶- طرح ها و نقش ها:

ویژگی ممتاز جلد روغنی، امکان نقاشی و طرح اندازی به شیوه های مختلف با موضوعات متنوع است. این نوع جلد به هنرمند اجازه می دهد با قلم و رنگ هر آنچه را که در دل دارد و در رویا می پروراند را بر بستر جلد بنشانند، به همین سبب تعداد طرح های اجرا شده بر روی جلدهای روغنی آنقدر متنوع و فراوان است که امکان طبقه بندی دقیق را از ما سلب می نماید، اما با توجه به اینکه غالب نقش ها و ترسیمات این نوع جلدها با طرح های نگارگری، تذهیب و تشعیر، قالی و دیگر هنرهای ظریفه ی ایرانی شباهت و تقارن در خور توجهی دارد و نیز نظر به عنایت ویژه هنرمندان نقاش و صحاف دوران صفویان و حتی پس از آن، به طرح ها و نقش هایی خاص، جلدهای روغنی این دوره را از حیث طرح و نقش و فن اجرای آن می توان به ترتیب زیر و با بهره مندی از نظر محقق ارزشمند و صاحب کتاب «جلدها و قلمدان های ایرانی» دسته بندی کرد:

الف- جلدهای روغنی ترنجی:

این نوع جلدها را با زمینه ی مرغش و

جنگ‌های مهم تاریخی، پذیرایی شاهان صفوی از میهمانان خارجی و غیره بسیار ساخته شده است.

ط- جلد‌های روغنی تذهیب ابری:

در این نوع جلد‌ها که از ابداعات «ابوطالب مدرس» است، سطح جلد را با کاغذهای رنگین ابری پوشانده، سپس رویه‌ی آن را با نقش‌های مختلف جقه‌سازی یا با ترسیمات هندسی و خطوط مختلف می‌آراسته‌اند. جلدسازان دیگری که این شیوه را تقلید می‌کرده‌اند، آن را با نقش‌های خوشه‌انگوری و برگ‌های مو مزین می‌کرده‌اند.

ی- جلد‌های روغنی مرغش ساده:

برای ساخت این نوع جلد، در آغاز کار مذهب یا نقاش مقوا را با رنگی که موافق طبع اوست رنگ آمیزی نموده، پس از خشک شدن، با سریشم ماهی شفاف تمام سطح مقوا را می‌پوشانده‌اند. سپس با لایه رقیقی از روغن کمان یا روغن جلا سراسر آن را آغشته می‌کرده‌اند. آنگاه به وسیله‌الک بسیار ریز سوده‌ی مرغش را با براده‌های بسیار نرم طلا یا نقره بر روی سریشم می‌پاشیده‌اند. بدین گونه با تائی و حوصله سطح جلد را نورد می‌نموده‌اند، تا پستی و بلندی‌ها بکلی صاف و هموار گردد. پس از آن با چند لایه روغن کمان جهت هموار شدن سطح جلد و شفافیت، آن را می‌پوشانده‌اند تا در محفظه‌ای شیشه‌ای در معرض آفتاب خشک شود. بدین ترتیب سراسر سطح جلد از مرغشی دلربا که درخشندگی و تابش خاص آن به رنگ‌های مختلف چشم نواز بوده، پوشیده می‌شده است.

۷- جلد پارچه‌ای:

این نوع جلد‌ها غالباً برای کتب عادی و ارزان‌تر کاربرد داشته است. اگرچه قبل از صفویان نیز کاربرد داشته است ولی در زمان صفویان و بعد از آن مورد استفاده آن افزایش یافته و به همین سبب صحافان و جلدسازان تمام سلیقه و ذوق خود را در انتخاب نوع پارچه و ساخت جلد‌های مطلوب و زیبای پارچه‌ای به کار بسته‌اند. بهره‌مندی از انواع پارچه‌های تولید شده در اقصی نقاط کشور همچون پارچه‌های گلدوزی، مخمل، قلمکار، زری دوزی، ترمه، و نیز پارچه‌های ابریشمی، پشمی، کفشی و ... که با رنگ‌های متنوع رنگ آمیزی می‌شده، امکان ساخت جلد‌هایی با روکش‌های

صوفیان و عرفایی را نقش می‌بسته‌اند که در محفلی روبروی یکدیگر قرار دارند و شاهدان جوان در آنجا نشسته یا ایستاده حضور دارند و به مناظره و مباحثه می‌پردازند.

ه- جلد‌های روغنی افشان:

جلدهای افشان با زمینه‌ی مشکی بدون حاشیه و لچک و ترنج از گل‌هایی چون گل سرخ، زنبق، نرگس، بنفشه و ... به صورت خودرو بر روی جلد نقش می‌شده و در جلد مزین به ترنج و سرترنج با زمینه قرمز مملو از گل و برگ می‌گردیده است.

و- جلد‌های روغنی زمینه‌ی زرافشان دارای بوته‌گلی:

این نوع جلد که غالباً در مورد کتب مذهبی یا ادعیه و گاه برای دیوان‌های شعراء به کار می‌رفته، بدین صورت بوده که یک بوته گل مانند گل زنبق یا گل سرخ در میان زمینه‌ی جلد زرافشان قرار می‌گرفته است، در حالی که پشت یا درون جلد را بر زمینه رنگین سیر، بوته‌ای از نرگس با طلا منقش‌ها می‌کرده‌اند (تصویر ۸).

ز- جلد‌های روغنی دارای تذهیب:

این جلد‌ها که هنرمندان اواخر عصر صفویان آن را به کار می‌برده‌اند، مشتمل بوده بر نقش‌های تذهیبی که با خطوط مشکی و آب طلا مزین می‌شده است. در تجلید سایر نسخ خطی نفیس، بر بوم عنابی رنگ یا رنگ‌های دیگر، سراسر سطح جلد را بدون حاشیه و لچک و ترنج، با حل کاری- که عبارت است از طلاکاری از تصویر جانوران در حال گرفت و گیر، مناظر درختان، تصاویر جانوران خیالی و حیوانات افسانه‌ای مانند سیمرغ، اژدها و دیو، جلد‌ها را به فراخور موضوع می‌آراسته‌اند.

ح- جلد‌های روغنی به قطع بزرگ:

برخی صورتگران در ترسیم مجلس و اجتماع‌ها مانند مجالس عروسی، صحنه‌های جنگ و رویدادهای ادبی و تاریخی، به جای بوم پارچه‌ای نقاشی، ترسیم‌های خود را بر روی جلد‌های بزرگ انجام می‌داده‌اند. ولی این نوع جلد‌ها لزوماً برای پوشش کتاب نبوده، بلکه غالباً آنها را مانند اثر نقاشی در قالب‌های چوبی مناسبی نهاده و از آن بهره‌مند می‌شده‌اند. از این نوع جلد‌ها به قطع بزرگ در تصاویر عروسی و بزم، حکایت یوسف و زلیخا،

ب-جلدهای پارچه ای گلدوزی: با بهره مندی از پارچه هایی که با انواع شیوه های گلدوزی با طرح های مختلف تزیین می شده اند.

ج-جلدهای پارچه ای مخمل: با استفاده از انواع پارچه های مخمل در رنگ ها و بافت های مختلف.

د-جلدهای پارچه ای قلمکار: با استفاده از انواع پارچه های قلمکار در طرح ها و نقش های متنوع.

ه-جلدهای پارچه ای زری دوزی: با بهره جستن از انواع پارچه های زری دوزی با طرح ها و بافت های متنوع.

و-جلدهای پارچه ای ترمه: با بهره گیری از انواع پارچه های ترمه ریز نقش و متنوع.

ز-جلدهای پارچه ای ترکیبی: که محدودیت خاصی نداشته است و می توانست ترکیبی از انواع پارچه ها با روکش های تزئینی متنوع باشد. نظیر جلد های ترکیبی پارچه با چرم های رنگین، پارچه با کاغذ های رنگین (ابری یا کاغذ هایی که با رنگ های مختلف رنگ آمیزی می شده اند)، پارچه با پارچه های تزیینی و رنگین دیگر (که یا از رنگ های دیگر بوده یا نوع تزیینی دیگری را انتخاب می کرده اند) و... که ممکن بوده در شکل ها، ترکیب ها، رنگ ها، نقش ها و قطعات مختلف و متنوع اجرا گردد و هر یک زیبایی و احساس خاصی با عنایت به موضوع و محتوای نسخه جلد شده به استفاده کننده منتقل نماید.

۸- جلد کاغذی:

این گونه جلد ها نیز برای مصارف عادی و ارزان استفاده می شده است. به بیان دیگر به سبب تهیه ی ارزان و استفاده آسان از این نوع جلد ها، رفته رفته جایگاه ویژه ای در میان مردم یافته و حتی جانشین چرم در تجلید شده است. بیشترین کاربرد جلد های کاغذی در دوران صفویان به بعد و به ویژه در عصر قاجاریان بوده است. صحافان و جلد سازان در ساخت این جلد ها از انواع کاغذ هایی که به شیوه های مختلف می ساخته و تزیین می کرده اند، بهره می برده اند. کاغذ های مورد استفاده در جلد ها ضخامت های مختلف داشته و با انواع شیوه های تزیینی همچون، رنگ آمیزی با رنگ های متنوع، ابری سازی، مرغش کاری، زرافشان کردن، تذهیب کاری، تصویر گری، تشعیرکاری، تزیین و قلم گیری با نقش ها هندسی، گیاهی و حیوانی و پرندگان و حیوانات افسانه ای، استفاده از نقش های خاص مثل

متنوع را فراهم آورده است.

معروف است که جلد سازان کتاب های ادعیه را در جلد ترمه که پربهاتر بوده، قرار می داده اند. معمولاً جلد های پارچه ای را روی صفحه ای از مقوا می کشیده اند و حاشیه ای از چرم بر آن قرار می داده اند و روی چرم را با نقش ها تزیین می کرده اند (صبا، ۱۳۴۹، ۳۴ و ۳۵).

۱-۷- مواد و ابزار ساخت:

انواع پارچه های ساده و تزیینی شامل گلدوزی، مخمل، قلمکار، زری دوزی، ترمه،...، پارچه های ابریشمی، پشمی و... که با رنگ های گیاهی یا معدنی رنگ ریزی می شده است، مقوای خمیری یا مقوای کاغذ چسبانده، رنگ های گیاهی یا معدنی جهت رنگ ریزی، چسب (غالباً از نوع سریش و نشاسته)، میل عطف، شیرازه، سنگ کار، قید، اسکور، مشته، پرس، شفره، کاردک صحافی، چاقوی برش مقوا، قیچی، و دیگر لوازم صحافی.

۲-۷- فن ساخت:

در این جلد، روی مقوا را کاملاً با پارچه های ظریف و ارزشمند همچون گلدوزی، مخمل، قلمکار، زری دوزی، ترمه،... می پوشانده اند. برای چسباندن روکش پارچه ای به مقوای جلد، در گذشته از چسب نشاسته یا سریش رقیق استفاده می شده است. دوام و مقاومت این نوع جلد، کمتر از چرم است، اما از تنوع و زیبایی فراوانی برخوردار است.

ج- طرح ها و نقش ها:

معمولاً طرح و نقش خاصی بر روی جلد های پارچه ای بجز در مواردی خاص اجرا نمی کرده اند و فقط از نوع پارچه و کیفیت طرح و نقش و رنگ آن جهت روکش مقوای جلد بهره می جسته اند.

جلدهای ترمه و زری، قابل دریافت نقش دیگری جز نقش اصلی نبوده ولی مخمل ساده که قبول طرح می کرده، مانند جلد ضربی گاهی با ترنجی در وسط تزئین می شده است. بنابراین بر حسب نوع، اهمیت و کیفیت پارچه های تزیینی مورد استفاده در جلد های پارچه ای می توان برای هر کدام نامی نهاد:

الف-جلدهای پارچه ای ساده: با استفاده از پارچه های ساده با رنگ های مختلف

لچک و ترنج و حاشیه و جدول، خطوط تزیینی و ... مزین می شده اند. اگرچه دوام و قوام این نوع جلد‌ها، ضعیف بوده ولی از زیبایی و تنوع فراوانی برخوردار بوده است.

۱-۸ مواد و ابزار ساخت:

انواع کاغذهای ساده و الوان، انواع مقوا با ضخامت های مختلف، رنگ های آبرنگ، قلم های قلمگری، چسب (غالباً از نوع سریش و نشاسته)، براده های زر و سیم، پودر مرغش، غلطک چوبی، میل عطف، شیرازه، سنگ کار، قید، اسکور، مشته، پرس، شفره، کاردک صحافی، چاقوی برش مقوا، قیچی و دیگر لوازم صحافی.

۲-۸ فن ساخت:

پوشش کاملی از کاغذها و یا مقواهای نازک (شمیز) ابری یا رنگ شده یا رنگ نشده و یا ترکیبی از ابری و کاغذ رنگ شده یا ترکیبی از کاغذ رنگ شده و رنگ نشده و یا کاغذهای تزیین شده با شیوه های مختلف دیگر، بر روی مقوای این نوع جلد می داده اند. سپس برای تکمیل تزیین جلد می توانسته اند روی آن را با عناصر تزیینی متنوع، قلم گیری و رنگ آمیزی نمایند.

۳-۸ طرح ها و نقش ها:

این جلد‌ها بر حسب موضوع و محتوای کتاب یا نسخه مورد نظر با استفاده از کاغذهای دست ساز ساده یا رنگ شده، ابری، منقش ها با نقش های تزیینی متنوع و بهره مندی از مواد و ابزار تزیینی همچون طلا، مرغش و آبرنگ مزین می شده اند. به طور کلی جلد‌های کاغذی را می توان به چهار گونه زیر طبقه بندی کرد:

الف-جلدهای کاغذی ساده: که از کاغذهای ساده دست ساز و یا رنگ شده استفاده می کرده اند.

ب-جلدهای کاغذی ابری: که با بهره مندی از فنون مختلف ابری سازی و انواع کاغذهای ابری اجرا می شده است.

ج-جلدهای کاغذی تزیینی منقش ها: این جلد‌ها با انواع شیوه های تزیین روی کاغذ همچون مرغش کاری، زرافشان کاری، تذهیب، تصویرگری، تشعیر، قلم گیری با نقش ها هندسی، گیاهی، حیوانی، پرندگان و حیوانات افسانه ای، لچک و ترنج سازی، حاشیه و جدول کاری، خطوط تزیینی و ... مزین می شده اند.

د-جلدهای کاغذی ترکیبی: که محدودیت خاصی نداشته است و می توانست ترکیبی از انواع کاغذهای

ساده و یا تزیین شده با روکش های تزیینی متنوع از مواد گوناگون باشد. نظیر جلد‌های ترکیبی کاغذ با پارچه های ساده یا تزیینی، کاغذ با چرم های ساده یا رنگی، کاغذ با انواع مقواها ترجیحاً نازک (شمیز) و رنگ شده، کاغذ با انواع کاغذهای تزیین شده در رنگ ها و طرح های مختلف و ... که ممکن بوده در فرم ها، ترکیب ها، رنگ ها، نقش ها و قطعات مختلف و متنوع اجرا گردد و هر یک احساس لطیف و جذابی با توجه به موضوع و محتوای نسخه جلد شده به بهره گیرنده منتقل نماید.

۹- جلد با روکش های ترکیبی:

این جلد‌ها همچون جلد‌های پارچه ای و کاغذی به سبب ارزان بودن کاربردی عادی و روزمره داشته و بیشترین رواج آن با توجه به تنوع ساخت و کاربرد، در دوران صفویان به بعد و به ویژه زمان قاجاریان بوده است. صحافان و تجلیدگران در تهیه این جلد‌ها از انواع روکش های کاغذی، مقوایی، چرمی، پارچه ای و ... در ترکیب با یکدیگر، با انتخاب و اجرای تزیینات مختلف بر روی آنها بهره می برده اند و حتی در برخی موارد روکش های یک جلد می توانست بیش از دو نوع یا جنس باشد. اگرچه دوام و قوام این نوع جلد‌ها نیز، ضعیف بوده، ولی از زیبایی و تنوع غیرقابل وصفی برخوردار بوده اند.

۱-۹ مواد و ابزار ساخت:

انواع چرم های بی رنگ و رنگ شده مورد استفاده در تجلید (به ویژه میشن و تیماج و ساغری)، انواع پارچه های ساده و تزیینی شامل گلدوزی، مخمل، قلمکار، زری دوزی، ترمه و ...، انواع کاغذهای دست ساز ساده و الوان، انواع مقوا با ضخامت های مختلف، رنگ های گیاهی یا معدنی جهت رنگرزی، آبرنگ، چسب (غالباً از نوع سریش، سریشم و نشاسته)، قلم های قلم گیری، براده های زر و سیم، پودر مرغش، غلطک چوبی، میل عطف، شیرازه، سنگ کار، قید، اسکور، مشته، پرس، شفره، کاردک صحافی، چاقوی برش مقوا، قیچی، و دیگر لوازم صحافی.

۲-۹ فن ساخت:

چند نوع روکش از مواد گوناگون نظیر چرم، پارچه، کاغذ، مقوا و ... را به صورت ترکیبی در کنار هم با شکل ها، طرح ها و رنگ های مختلف، به گونه بسیار ظریفی بر روی مقوا به همدیگر متصل می کرده اند.

۳-۹- طرح ها و نقش ها:

است. به طور کلی جلد‌های با روکش های ترکیبی را می توان به گونه های زیر دسته بندی کرد:
الف- جلد‌های با روکش ترکیبی چرم و کاغذ
ب- جلد‌های با روکش ترکیبی چرم و پارچه
ج- جلد‌های با روکش ترکیبی چرم، پارچه و کاغذ
د- جلد‌های با روکش ترکیبی پارچه و کاغذ

این گونه جلد‌ها بر حسب موضوع و محتوای کتاب یا نسخه ی مورد نظر با بهره مندی از انواع چرم های ساده و رنگی، انواع پارچه های ساده و تزیینی، انواع کاغذ‌های ساده، رنگین، تزیین شده و منقش ها، انواع مقواها با ضخامت های مختلف و مواد تزیینی دیگر، به صورت ترکیبی و قطعات متنوعی در شکل ها، رنگ ها، بافت ها و شکل های گوناگون از مواد مذکور آراسته می شده

نتیجه

دوران صفویان در میان دولت های اسلامی ایران، یکی از فرصت های طلایی و توانمند در جهت رشد و شکوفایی هنر کتاب آرایی- به ویژه جلدسازی- است. هنرمندان تجلید ضمن بهره مندی از تجربه های موفق دوره های پیشین، خالق شیوه های بدیعی در این عرصه بوده و زمینه ساز تحولات بعدی برخی گونه های جلدسازی نظیر جلد‌های سوخت و معرق، روغنی، پارچه ای و کاغذی و جلد‌های ترکیبی شده اند. از جمله تحولات اساسی در هنر تجلید این دوره می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- از مُهر (داغ یا داغی) با قالب های مسی و فولادی و طرح های متنوع استفاده گسترده شده است.

۲- تحت فشار قرار دادن مهر همزمان با زراندود کردن آن بر روی چرم مرطوب مورد توجّه خاص قرار گرفته است.

۳- جلد کتاب با اشتیاق زیاده تری تزیین می شده و طلاکاری بیش از دوران تیموریان در آن به کار می رفته است.

۴- به جلد‌های با طرح ترنجی در غالب انواع آن - به ویژه شکل نوک تیز آن - بیش از دوره های پیشین توجّه شده است.

۵- هر دو نوع مقوا یعنی مقوای کاغذ چسبانده و مقوای خمیری، کاربرد وسیعی در تجلید داشته و به عنوان ساختار داخلی و استحکامی جلد، سرطبل و محفظه آن در اندازه های مختلف استفاده می شده است.

۶- انواع روکش های چرمی، پارچه ای و کاغذی در شیوه های رنگ ها و طرح های متنوع و جذاب، به خوبی به کار می رفته است.

۷- علاوه بر کاربرد جلد‌های ضربی، سوخت و معرق - که ارمغان ابداعات گذشته بوده - جلد روغنی رواج فراوانی یافته و به حد کمال خود رسیده است.

۸- تزیینات روی جلد‌ها، غالباً از: شکل های پرندگان و حیوانات واقعی و افسانه ای، منظره های طبیعی و بوستان، لچک و ترنج، صحنه های شکار و جنگ، تصاویر پادشاهان و امرا، طلاکاری، نقره کاری، گل و مرغ، اسلیمی و ختایی و ... می باشند.

در این طبقه بندی جلد‌های دوران صفویان به نه دسته: جلد‌های چرمی ساده، جلد‌های چرمی ضربی، جلد‌های چرمی سوخت، جلد‌های چرمی معرق، جلد‌های چرمی

سوخت و معرق، جلدهای روغنی، جلدهای پارچه ای، جلدهای کاغذی و جلدهای با روکش های ترکیبی تقسیم و هر یک از دیدگاه مواد و ابزار، فن ساخت و طرح ها و نقش ها به طور مجزا طبقه بندی و تشریح شده است.
بر این اساس دوران صفویان را می توان عصر ابداع و انتشار گونه های مختلف هنر تجلید دانست.

منابع و مآخذ

احسانی، محمد تقی، جلدها و قلمدان های ایرانی، چاپ اول، امیرکبیر، تهران، ۱۳۶۸.
افشار، ایرج، رساله های جلدسازی (صحافی)، صحافی سنتی، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره ۲۴، مهر ۱۳۵۷.
افشار، ایرج، رساله های جلد سازی (صحافی) مجله فرهنگ ایران، شماره ۱۶ و ۱۷، ۱۳۴۹.
افشار، ایرج، صحافی از نگاه فرهنگ و تاریخ، صحافی سنتی، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره ۲۴، مهر ۱۳۵۷.
افشار، ایرج، صحافی سنتی، مجموعه پانزده گفتار و کتابشناسی درباره وراقی، صحافی، وصالی، مجلد گیری از یادگارهای هنر ایرانی و اسلامی، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۵۷.
بادرامپور، کبری، صحافی، وزارت آموزش و پرورش، تهران، ۱۳۶۶.
برند، باربارا، هنر تذهیب و جلدهای اسلامی در ایران، ترجمه، داریوش کریمی، فصلنامه هنر، شماره ۲۶، پاییز ۱۳۷۳.
پوپ، آرتور اپهام، اکرمات فیلیپس، شرودر اریک، شاهکارهای هنر ایران، اقتباس و نگارش پرویز ناتل خانلری، بنگاه مطبوعاتی صفی علیشاه با همکاری مؤسسه انتشاراتی فرانکلین، تهران، اردیبهشت ۱۳۳۸.
خوش نویس زاده، هنرمندی چیره دست در سوخت، هنر و مردم، شماره ۸۲، ۱۳۴۸.
دال، سوند، تاریخ کتاب از کهن ترین دوران تا عصر حاضر، ترجمه، محمد علی خاکساری مشهد، آستان قدس رضوی، چاپ اول، ۱۳۷۲.
دیماند، س.م، راهنمای صنایع دستی، ترجمه عبدالله فریار، علمی و فرهنگی تهران، چاپ دوم با تجدید نظر، ۱۳۶۵.
رستمی، مصطفی، مقواگری در تاریخ تجلید تمدن اسلامی، گنجینه اسناد (فصلنامه تحقیقات تاریخی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران)، سال یازدهم، شماره پیاپی ۴۱ و ۴۲، تهران، بهار و تابستان ۱۳۸۰.
رستمی، مصطفی، روش های ساخت و کاربرد مقوا، در هنرهای اسلامی ایران، گنجینه اسناد فصلنامه تحقیقات تاریخی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران، سال دوازدهم، شماره پیاپی، ۴۵ و ۴۶، بهار و تابستان ۱۳۸۱.
رستمی، مصطفی، فن شناسی تاریخی مقواهای مورد استفاده در تجلید، هنرنامه، دانشگاه هنر، سال سوم، شماره ۹، زمستان ۱۳۷۹.
رعنا حسینی، کرامت، جلد روغنی، مجله موزه ها، سال اول، شماره ۳ و ۴، خرداد و تیر ۱۳۶۰.

- ریشار، فرانسیس، جلوه های هنر پارسی، ترجمه ع. روح بخشان، تهران، انتشارات هنر، چاپ اول، ۱۳۸۳
- صبا، محسن، جلدهای ایرانی، هنر و مردم، شماره ۴۹، آبان ۱۳۴۹.
- صدری، ابراهیم، صحافی، ترجمه یثرب الملوک منصوری، ثبت شده در کتابخانه ملی ایران، تهران، ۱۳۴۲.
- طاهری، عراقی، احمد، استادان جلد سازی، صحافی سنتی، گردآوری ایرج افشار، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، شماره ۲۴، مهر ۱۳۵۷.
- عالی افندی، مصطفی، مناقب هنروران، ترجمه، توفیق سبحانی، تهران، سروش، چاپ اول، ۱۳۶۹.
- مایل هروی، غلامرضا، لغات و اصطلاحات فن کتاب سازی، تهران، ۱۳۵۳.
- مایل هروی، نجیب، کتاب آرای در تمدن اسلامی، مشهد، بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، تابستان ۱۳۷۲.
- هالدین، دانکن، صحافی و جلدهای اسلامی، ترجمه، هوش آذر آذرنوش، تهران، سروش، چاپ اول، ۱۳۶۶.
- هولت، ریبرک و استراپ، ا. در، صحافی آسان (اصول صحافی به زبان ساده در قالب کلمات و تصاویر)، ترجمه از دانمارکی آنتونی هاپکینسون، ترجمه، مهرداد نیکنام، تهران، انتشارات دبیرخانه هیأت امنای کتابخانه های عمومی کشور، چاپ اول، پاییز ۱۳۷۶.
- Aga-Oglu, M, Persian bookbindings of the Fifteenth century, Ann Arbor.
- Arnold, Sir TW and Grohmann, A, The Islamic book, London, 1929.
- Brassington, W.S., A history of the art of bookbinding, 1884.
- Encyclopedia Britannica, Book 3 (Bookbinding), The University of Chicago, Vol. 24, Printed in the USA, 1973.
- Garswell, John and Petherbridge, Guy, Islamic bindings bookbinding, Chicago, 1891.
- Haldane, D, Islamic bookbinding, 1983.
- Lacquer, An international history and collector's guide, The Crowood Press, 1984.
- Mez, A, Die renaissance des Islams (Heidelberg), 1922.
- Peterson, Theodore C, Early Islamic bookbindings and their coptic relations, Ars orientalis 1, 1954.
- Pope, A.U, A survey of Persian Art, Vol. 5, 1977.

تصویر بز در حال پریدن در
بیشه، شهر سوخته، ۵۰۰۰
قبل از میلاد